

Adriaan van den Ende (1768 – 1846)

Een modelambtenaar uit de Bataafs-Franse tijd

Willem Frijhoff

Nu de Adriaan van den Ende-basisschool is afgebroken, herinnert in Warnsveld alleen de gedenknaald op de begraafplaats aan de Vordenseweg nog aan hem.¹ In nummer 2012-4 van *Zutphen* is een foto van die zuil opgenomen, met enkele gegevens over de levensloop van deze nu vrijwel vergeten inwoner van Warnsveld. Een enkeling kent hem nog als auteur van de eerste nationale wet voor het basisonderwijs (1806), die internationaal bewondering afdwong. Die wet motiveerde ook de oprichting van die gedenkzuil. Maar Van den Ende heeft veel meer gedaan: hij speelde een centrale rol in het gehele nationale onderwijsstelsel.

Als belangrijkste overheidsinstrument van de maakbare samenleving zat het onderwijs rond 1800 in de lift. Het moest de oude federale republiek met haar gewestelijk en lokaal particularisme omturnen tot de centraal geleide staat met een nationaal bewustzijn die nog steeds de onze is. In zijn eigen tijd gold Van den Ende reeds als een modelambtenaar die de wetgever van bijna volmaakte wetsvoorstellen voorzag. We zullen Van den Endes activiteiten kort belichten en in de context van zijn tijd plaatsen. Zijn gloriejaren vielen in de kracht van zijn leven, toen hij als dertiger en veertiger de bestuurlijke hervormingen op onderwijsgebied van de Bataafse Republiek (1795-1806), het Koninkrijk Holland (1806-1810) en het Napoleontische Keizerrijk (de Franse Tijd, 1810-1813) vormgaf.

Integere overheidsdienaren

Die hervormingen waren beslist geen dictaat van de bezettende macht. Ze liepen juist op de Franse vernieuwingen vooruit, steunden op brede maatschappelijke discussies in de oude en de nieuwe Republiek, en konden rekenen op de enthousiaste medewerking van de betrokken Nederlandse bestuurders en

ambtenaren zelf. De vernieuwers uit die achtien Bataafs-Franse jaren zijn wel als ‘collaborateurs’ met de Fransen gebrandmerkt, maar dat is een anachronisme uit de tijd na 1813, toen het nieuwe Oranje-regime zijn legitimiteit moest bewijzen tegenover de Bataafse Republiek en de patriotse partij, waartoe Van den Ende had behoord. Deskundige en integere overheidsdienaren als Van den Ende zijn er ten onrechte door in diskrediet gebracht en hun carrière leed eronder. Zo’n misprijzende

De – inmiddels afgebroken – openbare lagere school aan het Schoolplein te Warnsveld, die in 1976 de naam Adriaan van den Ende-school kreeg. De foto is van 1930. (Regionaal Archief Zutphen)

Familie Van den Ende-Brouwer. Derde van links is Adriaan van den Ende. Schilderij van Hiëronymus Lapis, 1723-1798. (collectie Onderwijsergoed)

term doet ook tekort aan de mentale instelling van de ambtenaren uit de Bataafs-Franse Tijd, die de achtereenvolgende regimes juist uit loyaliteit aan hun eigen land accepteerden en daarom welbewust samenwerkten met de Fransen, die eerst helpers, vernieuwers en bondgenoten waren en pas later repressieve overheersers werden. Als inspecteur-generaal was Adriaan van den Ende vele jaren de landelijke spil op onderwijsgebied. Hij was het prototype van het nieuwe soort ambtenaar dat in Nederland ontstond in de fase van bestuurlijke en institutionele modernisering ten gevolge van de vernieuwingsimpuls die van de revolutie uitging. Die nieuwe ambtenaar was niet langer aan lokale, gewestelijke of corporatistische belangen gebonden, maar vóór

alles bedacht op het nationale belang van alle burgers zonder onderscheid, en hij beheerste het ambtelijke vernieuwingsproces.

Ongebonden particulier

Adriaan werd op 11 oktober 1768 te Delft uit gereformeerde (dat wil zeggen hervormde) ouders geboren. Zijn vader, Pieter Adriaansz van den Ende (1736-1796), was een welgestelde koopman en winkelier, zijn moeder, Wilhelmina Brouwer (1743-1828), een dochter van plateelbakker Justus Brouwer, eigenaar van De Porceleyne Schotel. Haar broer Hugo (1740-1817), die de plateelbakkerij overnam, was een vooraanstaande regent. Net als zijn zwager Van den Ende overleefde hij als Delfts raadslid alle regeringswisselingen. Adriaan doorliep de Latijnse school te Delft, kreeg vanaf 1785 als voorbereiding op de universiteit privaatonderwijs van zijn neef Abraham Ledeboer, predikant te Haastrecht,

en studeerde daarna theologie in Leiden en Utrecht. In september 1792 werd hij beroepen tot predikant in het Gelderse Rozendaal. Vanwege de Pruisische, later Franse troepenbewegingen in 1794-95, trok hij samen met de heer van Rozendaal, Reinhard baron Torck, tijdelijk naar Oost-Friesland. Daar begon hij zich voor de problemen van aanbod en spreiding van het onderwijs te interesseren. Na de Bataafse Omwenteling, in 1795, keerde hij terug. In augustus 1797 werd hij predikant te Voorschoten, maar al een jaar later moest hij dat publieke ambt wegens een longaandoening neerleggen. Hij vestigde zich als vertaler Engels en huisonderwijzer in Delft, en vervolgens in Haarlem. Als ongebonden particulier kon hij zich daar inzetten voor de vernieuwing van het lager en voortgezet onderwijs, vooral in de Latijnse en Franse scholen.

Wereldvreemd formalisme

Het hoge peil, het nog open curriculum en de brede spreiding van de Latijnse scholen hadden in de zeventiende eeuw de basis gelegd voor de bloei van kennis, vorming en wetenschap op de vijf universiteiten en het tiental illustre scholen en athenea van de Republiek. Maar de tijden veranderden: het Frans kwam op als internationale cultuurtaal, en de nieuwe wetenschap vereiste andere typen kennis en vaardigheden.² In de achttiende eeuw bleek een uitsluitend klassieke opleiding, bestemd voor een krimpende culturele elite, te smal voor de behoeften van de samenleving. Moderne talen, geschiedenis en aardrijkskunde van na de Oudheid, wis- en natuurkunde en andere praktische vakken kwamen de Latijnse school niet binnen. Daarvoor moest men op de (openbare of particuliere) Franse school zijn, waar Frans de voertaal was, maar geen Latijn en Grieks mochten worden gedoceerd, of bij een private meester. Hoogstens verdienden Latijnse

leraren een centje bij door hun (kost)leerlingen na schooltijd wat moderne vakken bij te spijkeren. De enige functie van de Latijnse scholen was eigenlijk nog die van een vooropleiding voor de universiteit. 'Bijna overal ontbreekt het de Latijnse scholen aan nut, aan prestige en aan levensvatbaarheid', is dan ook het vernietigende oordeel dat Van den Ende formuleerde in het door hem geredigeerde hoofdstuk over het onderwijs van het *Aperçu sur la Hollande*, de statistische beschrijving van de Nederlandse gewesten die in 1811-1813 door de Franse intendant François-Jean-Baptiste baron d'Alphonse (1756-1821) voor de minister van Binnenlandse Zaken werd samengesteld.³

Al decennia lang werd er geklaagd over het zinloze en wereldvreemde formalisme van de louter klassieke opleiding op de Latijnse scholen. Kolonel Jan Willem Schomaker (1727-1789) bijvoorbeeld, een Zutphense regentzoon en gepromoveerde jurist, stelde in 1786 voor om het militair en burgerlijk onderwijs, modern en klassiek, in één grote school samen te brengen ten behoeve van de morele en politieke vorming van de burger. Nog verder gingen de plannen van de Goudse rector Gerrit Vatebender (1759-1822), ook uit een oorspronkelijk Zutphense familie. Deze ontwierp in 1792 een voorstel voor een compleet gemoderniseerd nationaal onderwijsinstituut.⁴ Maar er was nog geen centrale overheid die zulke plannen kon opleggen. Het bleef dus bij losse, lokale en gewoonlijk private initiatieven. Zo pleitte Staring vanuit de Wildenborch nog in 1815 voor vervanging van het Latijn door het Nederlands als onderwijsstaal.⁵

Handboek voor onderwijzers

In 1801 werd Van den Ende in zijn woonplaats Haarlem benoemd tot scholarch, toezichhouder op het stedelijke onderwijs.⁶ Overtuigd van het belang van moderne talen,

geschiedenis en wiskunde, liet hij in 1803 een nieuwe conrector benoemen, die niet alleen antieke maar ook moderne geschiedenis en aardrijkskunde zou onderwijzen. Onder de schijn van continuïteit werd zo een bres in het bolwerk van de klassieke opleiding geslagen. Vervolgens verbond de Haarlemse raad in 1807 op zijn initiatief het onderwijs van de Latijnse school met de nieuwe Franse kostschool tot het Instituut der Fraaie Wetenschappen, waar Frans ook voor latinisten de voertaal werd, en zij tegelijk onderricht in de moderne vakken kregen. Er bleven wel twee curricula bestaan, klassiek en modern, maar ze werden in een soort personele unie aan de leerlingen onderwezen. Haarlem werd op die manier de eerste stad in Holland die dank zij Van den Ende het hoofdgebrek van het heersende onderwijsstelsel wist te verhelpen.

Intussen had hij al in 1800, toen zijn gezondheid was hersteld, de functie van *amanuensis* (hoofdambtenaar) van de Agent (minister) van Nationale Opvoeding Jan Hendrik van der Palm gekregen, om voorstellen voor een hervorming van het lager onderwijs te formuleren.⁷ In 1803 publiceerde hij een omvangrijk handboek voor onderwijzers, dat de beginselen van het openbaar onderwijs uiteenzette en allerlei aspecten van het schoolstelsel behandelde: de onderwijzers, het curriculum, schoolboeken, onderwijsmethode, het schoolreglement, het gebouw, de gezondheid van de leerlingen, de verantwoordelijkheid en medewerking van de ouders, en het schooltoezicht.⁸ In oktober 1805 werd hij commissaris voor de zaken van het lagereschoolwezen en onderwijs binnen het Bataafs Gemenebest, en in 1808, onder het Koninkrijk Holland, werd hij benoemd tot inspecteur van het lager onderwijs, waaraan in 1809 de Latijnse scholen werden toegevoegd.⁹ Tegelijkertijd kreeg hij de titel van inspecteur-generaal van het lager onderwijs.

Glorietitel

Die snelle en goed gefocuste carrière laat zien dat Van den Ende zijn functies naar genoegen en efficiënt vervulde. Zo werd hij een van de auteurs van de schoolwetten van 1801 en 1803, en maakten zijn functies en persoonlijkheid hem tot de stuwende kracht achter de grote schoolwet van 3 april 1806, die daarop voortbouwend het nieuwe onderwijsstelsel van de Bataafse Republiek vorm gaf en tot de onderwijshervorming van 1858 van kracht bleef. Die wet kwam natuurlijk niet uit de lucht vallen. Het onderwijs in de Republiek stond op een relatief hoog plan, steunde op een actieve gewestelijke en lokale wetgeving, en profiteerde van de brede leescultuur in de samenleving.¹⁰ Van den Ende zelf was een geleerde, verlichte en deskundige humanist, wat saai en stug in de omgang, maar als ambtenaar een soepele geest, die vijanden wist te verzoenen. Hij zocht het haalbare en was steeds bereid zich op te offeren voor de publieke zaak.

De wet van 1806 was zijn gloriëtitel en hij bleef er zijn hele leven apetrots op. Ze schiep een nationaal onderwijsstelsel onder toezicht van de staat, die elke schoolstichting moest goedkeuren. De wet bracht orde in de wirwar van schooltypen in het basisonderwijs, schreef unificatie van de handboeken en onderwijsmethoden voor, en voerde het beginsel van de leerplicht in.¹¹ Bovendien werd de opleiding van onderwijzers ter hand genomen, werd hun salaris geregeld en werd een efficiënte schoolinspectie ingesteld.¹² De belangrijkste vernieuwing was wel dat het leerstellig (in feite gereformeerd) onderwijs aan de openbare scholen definitief vervangen werd door een meer neutrale opvoeding tot de 'maatschappelijke en christelijke deugden' zoals die in de Bijbel werden uitgelegd, zonder confessionele interpretatie. Het succes van die wet en zijn voorbeeldfunctie contrasteerden scherp met de mislukking van de

schoolhervormingen door het revolutionair bewind in Frankrijk zelf.

Minister onder de Fransen

Toen de Hollandse departementen in juli 1810 bij het Franse keizerrijk werden ingelijfd, behielden de belangrijkste ambtenaren hun baan, maar het onderwijs viel voortaan onder de grootmeester van de keizerlijke universiteit in Parijs, Louis de Fontanes (1761-1821). Het keizerlijk hervormingsdecreet van 22 oktober 1811 reorganiseerde het openbaar onderwijs in de Hollandse departementen, maar handhaafde voor het basisonderwijs uitdrukkelijk de schoolwet van 1806. Bij besluit van 30 april 1812 was Van den Ende al tot inspecteur-generaal van de keizerlijke universiteit voor het lager en Latijnse onderwijs in de Hollandse departementen benoemd. In feite werd hij daarmee een soort regionale minister, die rechtstreeks onder Parijs ressorteerde. Tussen 1811 en 1813 redigeerde

Boerderij Geessink in Warnsveld, waar Adriaan van den Ende na zijn pensionering woonde. De foto is van 1954. (Regionaal Archief Zutphen)

hij enkele omvangrijke rapporten, de eerste kwalitatief goede statistische bronnen over de staat van het lagere en middelbare onderwijs in Nederland.

De wet van 1811 hief alle universiteiten en illustre scholen op en verving ze door een Frans systeem van *académies* (onderwijsresorts waarbinnen heel het onderwijs van hoog tot laag op samenhangende wijze georganiseerd werd), *universités* (hogescholen, universiteiten) en *lycées* (middelbare scholen).¹³ Die hele sector moest nu worden gereorganiseerd. Na een lange studie- en inspectiereis door alle departementen en een uitvoerige briefwisseling met alle betrokken overheden stelde Van den Ende een gedetailleerd hervormingsplan op dat rekening hield met het bestaande netwerk van scholen, de feitelijke

en virtuele vraag naar klassiek onderwijs, de mogelijkheid om de bestaande Franse (kost) scholen ermee te verenigen, en de financiële spanwijdte van de lokale burgerij. Op 31 januari 1813 zond hij het plan aan de Franse intendant.¹⁴ Helaas moesten de Fransen al in datzelfde jaar de ‘Hollandse’ departementen ontruimen. Daarmee kwam een abrupt einde aan de pogingen om het Nederlandse onderwijs met het Franse in overeenstemming te brengen. Van den Endes rapport verdween in het archief en werd er in het nieuwe koninkrijk niet meer uitgehaald, ondanks de gestaag toenemende crisis van het middelbaar onderwijs. Zelfs in zijn memoires spreekt hij er niet over. Daar heeft hij alleen aandacht voor zijn oogappel, de lageronderwijshervorming van 1806, die zijn naam had gevestigd.

Minder prominent

Toen het Franse bewind eind 1813 schipbreuk leed, behoorde Van den Ende tot de ambtenaren die zich direct bij de nieuwe monarchie aansloten. Koning Willem I handhaafde hem wel, maar in een wat minder prominente functie. Hij had zich immers actief in dienst van de Franse autoriteiten gesteld, en zijn krediet had ook geleden onder de als excessief beschouwde hervorming (in feite een kaalslag) van het hoger onderwijs. Hij kreeg dan ook slechts de titel van commissaris van de zaken betreffende het openbaar onderwijs, waaraan in 1814 toch weer het lager en middelbare onderwijs werden toegevoegd. In 1817 werd hij bevorderd tot hoofdinspecteur, maar feitelijk was zijn creatieve rol toen al uitgespeeld. Nadat hij in 1833 met pensioen was gegaan, redigeerde hij nog een gedocumenteerde geschiedenis van de ontwikkeling van de schoolwetgeving in Nederland, in de vorm van memoires die vooral zijn eigen rol belichtten.¹⁵ Hij voltooide die net voor zijn dood, op 28 juni 1846, op huize *Geessink* te Warnsveld, aan de weg naar Lochem, waar

hij zich na zijn pensionering gevestigd had. De band met Warnsveld kwam van zijn vrouw, Anna Gesina Toewater, met wie hij op 5 april 1804 in de Zutphense Sint-Walburgiskerk was getrouwd. Zij was op 25 juni 1780 in Zutphen gedoopt als jongste dochter van de advocaat mr. Heimerik Willem Toewater, die van 1782 tot 1794 stadssecretaris van Zutphen was, en van Anna Gesina Bouman. Bij haar huwelijk woonde zij op het familiegoed *Het Blek* in Leesten; op 20 maart 1836 overleed zij in Haarlem. Van den Ende bleef alleen achter in Warnsveld, waar hij zich aan zijn hobby's, de geologie en mineralogie, wijdde en zijn memoires schreef.

Actueel dilemma

Hoe hem te beoordelen? Van den Ende werd als eerste voor het grote dilemma gesteld dat nog niets aan actualiteit heeft ingeboet: wordt onderwijs beter door concentratie en selectie of juist door spreiding en grotere toegankelijkheid? In dat perspectief verdienen zijn bestuurlijke kwaliteiten beslist onze bewondering. Tegenover de botte bijl van de Franse wetgeving en haar bezuinigingsdrift heeft Van den Ende het dichte en fijnmazige Nederlandse scholennetwerk gered. Hij heeft het gemoderniseerd, voor nieuwe behoeften opgelegd, beter gespreid en breder toegankelijk gemaakt. Hij schipperde handig tussen de tegenstrijdige eisen van de partijen: het rigide plancentralisme van Den Haag en vooral Parijs tegenover het lokale of gewestelijke verlangen om het bestaande onderwijsaanbod in volle breedte te handhaven en de toegankelijkheid ervan zo ruim mogelijk te waarborgen. Daarbij wist Van den Ende zijn eigen stempel op de wetgeving te drukken, door bevordering van het publieke onderwijs met respect voor en in harmonie met die private initiatieven die in zijn ogen werkelijk de moeite waard waren. En dat alles tegen de belangen van de heersende elites in, met de

meritocratische doelstelling die voor ons de gewoonste zaak van de wereld is geworden. Die school in Warnsveld had hij dubbel en dwars verdiend!

Noten

- 1 A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, V (Haarlem 1859) 139-143; P.C. Molhuysen & P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, I (Leiden 1911 [reprint 1974]) 817-818.
- 2 W. Frijhoff, *Meertaligheid in de Gouden Eeuw. Een verkenning* (Amsterdam 2010).
- 3 Nationaal Archief, Binnenlandse Zaken 1796-1813, inv.nr. 1229: p. 358-398 over het openbaar onderwijs; deelpublicatie in *Eenige hoofdstukken uit het 'Aperçu sur la Hollande présente à S.E. le Ministre de l'Intérieur, comte de l'Empire, par M. d'Alphonse'* ('s-Gravenhage 1900), citaat p. 139.
- 4 Over deze plannen: W. Frijhoff, 'Valeurs militaires, élites civiles, sciences exactes: projets de réforme de l'éducation secondaire en Hollande à l'époque révolutionnaire', in: J.-P. Bertaud, F. Brunel, C. Duprat & F. Hincker (red.), *Sur la Révolution: approches plurielles. Mélanges Michel Vovelle* (Parijs 1997) 405-414; J. Noordman, 'Onderwijsdemokratisering in de Patriottentijd. Vatebenders plan voor een radicale vernieuwing van het Nederlandse onderwijs', in: *Comenius* 1:4 (1981) 521-550.
- 5 G.E. Opstelten (red.), *Brieven van Mr. A.C.W. Staring*, II (Haarlem 1916) 303-308.
- 6 W.Th.M. Frijhoff, e.a., *Tempel van hovaardij. Zes eeuwen Stedelijk Gymnasium Haarlem* (Haarlem 1990).
- 7 A. de Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm* (Wageningen 1960).
- 8 A. van den Ende, *Handboek voor de onderwijzers op de openbare lagere scholen binnen het Bataafsche Gemeenebest* (Amsterdam 1803).
- 9 Zie voor zijn werk: P.Th.F.M. Boekholt, *Een onderwijsrapport uit 1808. Verslag van een reis van onderwijsinspecteur Van den Ende via Noord- en Oost-Nederland naar Oost-Friesland* (Groningen 1986).
- 10 Zie voor de alfabetiseringcijfers en de schooldichtheid op basis van Van den Endes rapporten: W. Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw', in: *Werkgroep Achttiende Eeuw, Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw* (Amsterdam & Maarssen) 3-39. Voor een algemeen beeld van het onderwijssysteem: J. Kloek & W. Mijndhardt, 1800: *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 267-290.
- 11 Teksten in: I. van Hoorn, *De Nederlandse schoolwetgeving voor het lager onderwijs, 1796-1907* (Groningen 1907). Voorts over deze hervormingen: A.M. van der Giezen, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806)* (Assen 1937), vooral 93-99, vol lof over Van den Ende; P.Th.F.M. Boekholt, *Het lager onderwijs in Gelderland 1795-1858* (Zutphen 1978) 80-118; S. Schama, *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York 1977) 530-541; J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming* (Nijmegen 1988); P. Boekholt (red.), 'Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de Staat', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Assen 2002).
- 12 Als schepper van de inspectie staat Van den Ende vermeld in de *Canon van het onderwijs*, in het lemma over de schoolopziener: www.onderwijserfgoed.nl.
- 13 W. Frijhoff, 'Verlichte kaalslag in Europa? De academische herstructurering rond de Revolutietijd en haar gevolgen', in: *De Vrije Fries*, 91 (2011) 23-45.
- 14 Nationaal Archief, Binnenlandse Zaken 1796-1813, inv.nr. 1201, exh. 31 januari 1813; samenvatting van de hele operatie in exh. 6 november 1813. Zie hierover W. Frijhoff, 'Onderwijshervorming in de Franse Tijd: Van den Endes plannen voor de middelbare school (1811-1813)', in: *Holland. Historisch Tijdschrift*, 37: 3 (2005) 188-204.
- 15 A. van den Ende, *Geschiedkundige schets van Neêrlands schoolwetgeving, met aantekeningen en bijlagen* (Deventer 1846). In dit werk, na zijn dood gepubliceerd, staat een zeer uitvoerige necrologie (93 blz.) door twee vrienden, de predikanten J. Clarisse en J. Teissèdre l'Ange.